

RAMİZ RÖVŞƏNİN NƏSR DİLİNDƏ FONETİK TƏKRARLARIN QƏDİM TÜRK POETİK ƏNƏNƏSİ

Dissertant Qasimova-Mustafayeva Aysən Fazil qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ayshenmuellimeqasimova@gmail.com

Xülasə: *Fonetik təkrarlar bütün dünya dillərində genetik hadisə kimi universal xarakter daşıyır. İlk informasiya mərhələsində fonetik təkrarlar informasiyaların intensivləşməsinə xidmət etmişdir. Dilin informasiya funksiyası genişləndikcə fonetik təkrarların işlənmə mühiti də artmağa başlamışdır. Artıq sonrakı mərhələlərdə fonetik təkrarların funksiyası adi informasiya çərçivəsində məhdudlaşıb qalmamışdır. Fonetik təkrarlar söz yaradıcılığı prosesində və mətnin emosionallıq keyfiyyətinin canlandırılmasında da zəruri elementlər kimi iştirak etmişdir. Fonetik təkrarların göstərilən xüsusiyyətləri genetik ənənəçiliklə qədim türk yazılı abidələrinin, o cümlədən, klassik mənbələrin, xalq təfəkkürünün inciləri kimi formalaşan folklor nümunələrinin dilində öz parlaq təcəssümünü tapır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fonetik təkrarların çoxşaxəli funksiyası universal bir hadisə kimi müxtəlif tipologiyalara məxsus dillərdə də öz ənənəçiliyini davam etdirir. Azərbaycan dili aqlütinativ quruluşlu olduğu üçün bu dildə fonetik elementlərin təkrarı təkcə sözdaxili bir hadisə çərçivəsində qalmır, qrammatik elementlərin silsiləvi sıralanmasına uyğun olaraq prosodik səciyyə daşıyır. Yəni söz tərkibi nə qədər genişlənsə fonetik elementləri təkrarı da o dərəcədə artır. Fonetik elementlərin prosodik sırası qədim türk yazılı abidələrində intensivləşmə yaratdığı kimi müasir nəsrin bariz nümunələrindən biri olan Ramiz Rövşənin nəsr dilində özünəməxsus orijinal bir tərzdə poetik rəngarənglik yaratmaqla səciyyələnir.*

Açar sözlər: poetizm, təkrarlar, fonem, qafiyə, ritm

Ключевые слова: поэтизм, повторы, фонем, рифма, ритм

Key words: poetism, repetitions, phoneml, riyme, rhythm

Nitq vahidlərinin təkrarlığı bütün dillərin ilkin informasiya prosesində intensivləşmə vasitəsi kimi universal xarakterə malik olmuşdur. Əlbəttə ki, ən ilkin mərhələdə nitq elementlərinin təkrarlığının poetik keyfiyyətlərindən bəhs etmək mümkün deyildir. Ancaq təkrarların baş verməsi demək olar ki, informasiyaların intensiv çatdırılmasına xidmət etmişdir. Daha sonrakı mərhələlərdə isə təkrarların funksionallığı genişlənməmiş, burada söz yaradıcılığının, o cümlədən poetik təəssürlərin özünəməxsus şaxələnməsi hadisəsi baş vermişdir. İlk mərhələdə fonetik elementlərin təkrarlığı xüsusi bir əhəmiyyət kəsb etmişdir. Fonetik təkrarlar vasitəsi ilə bir tərəfdən nitqdə intensivləşmə yaradılsa digər tərəfdən qafiyələnmənin ilkin mənzərəsi də müşahidə edilir. Eyni zamanda, fonetik təkrarlar sözyaratma prosesinin başlanğıcını təşkil etmişdir. Fonetik elementlərin təkrarlığının universallığından bəhs edərkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün dillərdə mövcud olan fonetik təkrarlar ancaq tipoloji fərqlərə malikdir. Tipologiyadan asılı olaraq bəzi dillərdə fonetik təkrarlar intensiv xarakter daşıyır, digərlərinin intensivləşmə potensialında nisbi məhdudluq müşahidə edilir. Məsələn, köksözlü dillərdə reduplikasiyanın ilkin ənənələri informasiyaların intensivləşdirilməsi təməlinə sözyaratma prinsipinin təkamülünə xidmət etmişdir. Bu ənənə köksözlü dillərdə daha geniş perspektiv qazanmışdır. Analitik-flektiv dillərdə fonetik təkrarların qafiyəyaratma üsulu nisbi üstünlük kəsb etmişdir. Aqlütinativ dillərdə isə fonetik elementlər ardıcıl sıraya malik olduğu üçün bu dillərə məxsus fonetik təkrarlar ilkin informasiya intensivliyinə malik olduğu kimi eyni zamanda təqlidi yolla sözyaratmaya, qafiyə düzüminə və həm də poetik vüsət yaratmağa xidmət etmişdir.

Köksözlü dillərdən biri kimi Çin dilində fonetik təkrarların vasitəsi ilə bir çox yeni sözlərin yaranması öz ənənələrini müasir dövrdə də davam etdirir. Məsələn, Çin dilində *fēi chang* tərkibi çox mənası bildirir. *Fēi chang fēi* tərkibi isə çox-çox, daha çox (fövqəladə) mənası bildirir; *Zōu-* sözü yerimək mənası bildirir, *zōu zōu* tərkibi isə gəzmək, gəzinti, bir qədər gəzmək mənası daşıyır; *ye* sözü gecə mənası bildirir, *yéyē* –tərkibi isə hər gecə mənasında işlənir [3, s.46].

Müxtəlif tipologiyalı dillərdə təkrarların struktur-semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş bir məqalədə fonetik təkrarların universal səciyyəsi faktik materiallarla təsbit olunur. Məqalədə daha çox ingilis dilinə məxsus təkrar elementlər slavyan və türk dilləri nümunələri ilə tutuşdurulur və onların tipoloji özünəməxsusluğu məsələləri araşdırılır. Fonetik elementlərin reduplikasiyanın ritm, ahəngdarlıq və derivativ xarakterə malik olması ilə əlaqədar rus dilinə aid *дурок-дураком, рука- об руку, чин-чином; павлин-павлин, такси-макси, кофе-мофе*; ingilis dilinə aid *rat-a-rat* (tuk-tuk), *bric-a-brac* (köhnə-kürüş, oyun-oyuncaq), *pick-a-back* (kürəkdə, arxada), kumik dilinə aid *ашав-яшав* (güzəran, dolanacaq) [1] kimi nümunələr misal göstərilir.

Aqlütinativ tipli türk dillərinin qədim mənbələrində, o cümlədən, Azərbaycan dili mənbələrində, xüsusən müasir nəsr əsərlərinin bir nümunəsi kimi Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində fonetik təkrarların özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır. Fonetik təkrarların intensivləşmə, söz yaratma və ritmik-poetizm yaratma kimi universal xüsusiyyətləri türkdilli mənbələr, o cümlədən, Azərbaycan dili üçün də səciyyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk mənbələrində ritm və poetika məsələlərini araşdıran İ.V.Steblevanın gəldiyi nəticə ondan ibarətdir ki, bizim günlərə qədər öz qədimliyini saxlamış run yazılarında, o cümlədən, manixey və uyğur abidələrinin dilində ritm, ahəngdarlıq və poetizm xüsusiyyətləri aparıcı yer tutmuşdur. Ritm və ahəngdarlıq bir tərəfdən poetik səciyyə daşıyarsa digər tərəfdən anlayışların və mənaların intensivləşməsinə xidmət göstərir [10, s.197-202]. Oxşar fikir və mülahizələrə İ.V.Steblevanın şeir və zaman məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatında da rast gəlmək olur [11]. Azərbaycan dilçiliyində qədim türk yazılı abidələrinin dilinə məxsus fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə intensivləşmə, sözyaratma və poetizm məsələlərinə dair xüsusi tədqiqat işi aparılmasa da Əbülfəz Rəcəblinin Göytürk dilinə dair araşdırmalarda həmin məsələlərə xüsusilə, sait və samitlərin ardıcılığı problemlərin həlli ilə əlaqədar münasibət bildirilmişdir [8, s.142-174].

Qədim türk abidələrinin dilində fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə intensivləşməni, söz yaradıcılığını və xüsusən poetizmi səciyyələndirən nümunələrin özünəməxsus faktlarına rast gəlmək mümkündür. Həmin xüsusiyyətlər eyni zamanda ənənəvi qayda üzrə digər mənbələrdə, o cümlədən, Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də özünəməxsus mənzərə yaradır.

Qədim türk abidələrinin dilində fonetik elementlərin təkrarı ilə intensivləşmə yaradan aşağıdakı kimi nümunələrə rast gəlmək olur: “*Ol yirkərü barsar türk bodun, öltəçisən. Ötükən yir olurıp, arkiş-tirkiş ısar nəñ buniğ yok*” (“O yerə doğru getsən, türk xalqı, öləsisən. Ötükən yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin yox”); (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8); “*Bunta urtım nəñ nəñ sabım ersər beñgü taşna urtım*” (*Burada həkk etdim. Nə qədər (nə qədər) sözüm var, daşa həkk etdim*) (“Kül Tiqin” abidəsi, Cənub tərəfi, 11) [8].

Qədim türk mətnlərində fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə poetizm yaradılmasının olduqca zəngin ənənələri vardır. Qədim türk mətnlərində xalqın ictimai psixologiyası, dünyagörüşü, epik-poetik təfəkkürü, vətənpərvərlik duyğuları geniş şəkildə öz təəcəssümünü tapır. Nizami Cəfərov bununla əlaqədar yazır ki, qədim türk bədii təfəkkürünün məhsulu olan dastanların “*Epik ənənəsində həm ideya-estetik, həm də forma- poetik baxımdan möhkəm yer tutması dastandan bəhs edən demək olar ki, bütünaşdırmalarda qeyd olunmuşdur*” [2, s.27].

Fonetik elementlərin təkrarı yolu ilə poetizm yaradılması ənənəsi birtərəfli deyil, çoxşaxəlidir. Görünür, yazıyaqədərki dövrdə artıq, türk epik təfəkküründə poetizm ənənələri formalaşmış, yazının meydana gəldiyi vaxtlarda isə onun cilalanmış modellərindən estetik canlanma yaradılması məqsədi ilə istifadə edilmişdir. Fonetik ənənəçiliyin yaratdığı modelləşməni aşağıdakı kimi xarakterizə etmək mümkündür:

Eyni saitlərin təkrarı. Eyni saitlərin təkrarı yolu ilə onların yaratdığı oxşar assosiasiyalı ritm və ahəngdarlığın baş verməsinə səbəb olduğu kimi həm də poetik vüsətlə səciyyələnir. Burada oxşar assosiasiyalar dedikdə fonetik elementlərə məxsus ümumi anlayış intensivləşdirilir. Fonetik elementlərin ümumi bir anlayış bildirməsi məsələsi əlbəttə ki, dilçilikdə artıq şübhə yaratmayan bir həqiqət kimi qəbul orlunmaqdadır. Bu mənada tədqiqatçı Seyra Əliyev yazır ki, "...dilçilikdə və şeir sənətində səslərin mənə ifadə etməsi haqqında çoxlu fikirlər söylənmişdir. Səslərlə insan duyğularını (qorxu, sevinc, həyəcan, eşq, kədər...) mulahizələr maraqlı görünsə də ... ayrı-ayrı səslərdə mənə axtarmaq subyektiv-poetik mülahizədən başqa bir şey deyildir. Səsin ritmik konfigurasiyasında yaratdığı effekt və poetik-fonetik dəyər isə çox mühümdür" [4, s.75-76].

Eyni zamanda burada göstərilir ki, fonetik elementlərin ardıcılığı təsadüfi olmayıb hansısa anlayışın poetik ifadəsində mühüm yer tutur [4, s.376-91].

Qeyd etmək lazımdır ki, səslərin ardıcılığı vasitəsi ilə yaradılan assosiativ anlayış xüsusiyyətləri bildirməsi ilə əlaqədar həm ayrıca tədqiqat əsərlərində və həm də fonetikaya dair mənbələrdə geniş məlumatlar verilmişdir [5, s.6; 7, s.9; 12, s.11-17]. Eyni saitlərin təkrarı yolu ilə ritm, ahəngdarlıq və poetizm yaradılmasına Orxon abidələrinə dair aşağıdakı nümunələrdə rast gəlmək olur: "*Kırk artuکی yeti yolu süləmis, yegirmi sünüş sünüşmis*". (Qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi dörd döyüş döyüşmüş) (Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 15); "*Oğuz bodun tokuz tatar birlə tirilik kəlti. Ağuda eki uluğ sünüş sünüşdim*" (Oğuz xalqı ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük), (Bilgə Xaqan abidəsi, Şərq tərəfi, 34). "*Kitabi-Dədə Qorqud*"da da oxşar tərkiblərdə eyni saitlərin təkrarı ilə poetizm yaradılmasına təsadüf edilir: "*Av avladılar, quş quşladılar. Ol qırq namərdin bir qaçı oğlanın yanına gəldi aydır*" [6, s.29]. Bu nümunələrdəki "*Sünüş sünüşmis*", "*sünüş sünüşdim*", "*av avladılar*"; "*quş-quşladılar*" ifadələrində eyni *ü* və *a* saitlərinin söz tərkibindəki təkrarı bir tərəfdən mənanın intensivləşməsinə, digər tərəfdən poetizm yaradılmasına xidmət edir.

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də eyni saitlərin iştirakı ilə poetik mənərə yaradılmasına rast gəlmək olur: "*Nə qədər ki, adam idi, bu kəndin adamıydı. Özü də bunu bilirdi. Ürəyinin içində, içinin içində özü də bilirdi*" [9, s.597]. Bu cümlədə *i* saitin təkrarı ilə dəqiqlik, incəlik, xəfiflik anlayışı bildirilir və eyni zamanda həmin saitin ardıcıl işlənən sözlərdə işlənməsi ritm, ahəngdarlıq və bir növ, daxili qafiyəlilik yaradır.

Eynicinsli saitlərin təkrarı. Eynicinsli saitlər, əlbəttə ki, bəzi mənbələrdə qeyd olunan eyni saitlərdən ibarət deyildir. Eynicinsli saitlər onların səs yuvalarına görə formalaşmış elementlərdən ibarətdir. Eynicinsli saitlər ən azı iki əlamətə görə uyğun gələn və söz tərkibində biri digərini izləyə bilən fonetik vahidlərdir. Məsələn, dilarxası səs yuvasında *a*, *ı*, *o*, *u* saitləri formalaşmışdır. Bunlar açıqlığa, qapalılığa, damaq və dodaq tələffüzünə görə fərq yaradır. Eynicinslilik isə dilarxası- açıq-qapalı, dilarxası – açıq, açıq, dilarxası dodaq-dodaq əlamətlərinə görə təyin olunur.

Eynicinsli sait səslərin bir-birini izləməsi sözdaxili, cümlədaxili ritm və ahəngdarlıq yaratdığı kimi eyni zamanda hər hansı assosiativ daxili anlayışın ifadə vasitəsi kimi də çıxış edir. Qədim türk mənbələrində eynicinsli saitlərin iştirakı ilə ahəngdarlıqla yanaşı hər hansı assosiativ anlayış yaradılmasına aşağıdakı kimi nümunələrdə rast gəlmək olur: "*Tört buluň köp yağı ermis. Sü sülənən tört buluñdaki boduñ köp almış, köp baz kılmış, başlığığ yüküntürmüş, tizlikik sökürmis. İlgəri kadirkan yışka təqi kirü təmir kapığka təgi konturmış*"

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

(“Kül Tiqin” abidəsi, Cənub tərəfi, 2) (“Dörd tərəf tamam yağı imiş, qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş. Şərqə kadirkan ormanına təki, Qərbə Dəmir qapıya təki yerləşdirmiş”). Buradakı *a-ı, ü-ə, i-ə* saitlərinin ardıcıl işlənməsi mətnə məxsus hərəkətlilik, təhrikçilik kimi assosiativ anlayışı canlandırmaqla həm də ritmiklik və ahəngdarlıq təməlinə poetiklik yaradır.

Eynicinsli saitlərin iştirakı ilə ritm, ahəngdarlıq, poetiklik və daxili assosiativ anlayış bildirilməsinə digər mənbələrdə də rast gəlmək olur: “Kitabi-Dədə Qorqud”da eyni cinsli *a-ı, ə-i, ö-ü, ü-ə, e-i* saitlərinin ritmyaratma təbiətinə uyğun olaraq mətnə həm poetiklik, həm də daxili cəhətmə, arzu, həvəs, iftixar kimi assosiativ anlayışlar ifadə olunur: “Oğlandır, nə bilsin? Keyiki qovardı gətirərdi, babasının önündə sinirlərdi”. “Babam at səgirdişimə boqsın, qıvansın; ox atışma baqsın, sevinsin” [6, s.29].

Göstərilən bu nümunədə *ı-a, a-ı* saitlərinin təkrarı yolu ilə ritm və ahəngdarlıq yaradılır. Eyni zamanda verilən mikromətn daxilində ehtiyacılıq, ümid və ümitsizlik çalarlığı ifadə olunur. Həm də maraqlıdır ki, bu qayda üzrə baş verən fonosemantik və üslubi rəngarənglik paralel komponentlərdə daha bariz şəkildə təcəssüm olunur. Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərinin dilində də həmin ənənənin davamı geniş bir bədii mənzərə yaradır. “Bir yetim qızdı, yuyanı yox, darayanı yox, qarnı ac, ayağı yalın, başı açıq, saçı pırtıdaq, gözü bulaşdıq” [9, s.591]; “O bir kisə un gərək bizi qışdan yazı çıxaraydı. Yalansa onu siçan yesin. Yoox, o bir kisə unu biz gərək qışdan yazı çıxaraydıq; öl-ölə, dirilə dirilən, bir qarnı ac, bir qarnı tox” [9, s.592]; Çox gəzdim-dalandım deyir, o şəhər sənin, bu şəhər mənim. Orda hambal, burda hambal. Cib boş, qarın boş. Şalvarı yamayrsan, köynək süzülür, köynəyi yamayrsan, şalvar süzülür [9, s.595].

Verilən nümunələrdən eynicinsli *e-i, a-ı, ı-a, ö-ü; ö-ə, i-ə, a-ı* saitlərinin təkrarı mətnə elə bir poetik mənzərə yaradır ki, bu mənzərə nəsrədən daha çox ritmik ahəngdarlıq yaradan bir şeir kimi təsəvvür oyadır. Burada maraq yaradan bir cəhət də vardır ki, Ramiz Rövşenin nəsr əsərlərindəki saitlərin ardıcılığı və ahəngdarlığı sanki bir cümlə, bir mikromətn daxilində, nəsrin və poeziyanın içərisində üzvi bir qovşaq təşkil edir.

Eyni samitlərin təkrarı. Saitlərdə olduğu kimi samitlərin təkrarında da ritm, ahəngdarlıq yaradan ardıcıl sıra vasitəsi ilə poetik mənzərə baş verməsi müşahidə edilir. Eyni zamanda, samitlərin təkrar və ardıcıl sıra üzrə səslənməsi cümlədaxili, mətnədaxili assosiativ anlayış bildirilməsi ilə səciyyələnir. Qədim yazılı mənbələrdə müşahidə edilən, ritmiklik yaradan, eyni zamanda daxili qafiyə təəssüratı yaradan eyni təkrarlar digər mənbələrdə də söz ənənəçiliyini təcəssüm etdirir.

“Kül Tiqin” abidəsinə məxsus aşağıdakı nümunələrdə eyni samitlərin təkrarı ilə poetizm və həmçinin, daxili assosiativ anlayış bildirməsi müşahidə edilir:

K samitinin təkrarı ilə: “Törük kazğanın uça barmıs. Kaqım kaqanka başlayı baz kaqanıq balbal tikmis. Kaqım kaqan uçduqda özüm səkiz yaşda kaltım. Ol törüdə üzə açım kaqan olurtı”.

(Qanun yaradıb vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoymuş. Atam xaqan vəfat etdikdə özüm səkkiz yaşda qaldım. O qanunun üstündə əmim xaqan oturdu” [2, s.88] [“Kül Tiqin”, Şərq tərəfi, 16].

S samitinin təkrarı ilə: “Kırk artuqi yeti yolu süləmis, yeqirmi sünüş sünüşmü” (Qırk yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş) [“Kül Tiqin”, Şərq tərəfi, 15].

Bu nümunələrdə *k* samitinin təkrarı ilə ritm və ahəngdarlıqla yanaşı daxili kəskinlik, qətiyyət, dəqiqlik anlayışları bildirilir. *S* samitin təkrarı ilə davamlılıq, susduruculuq, yetkinlik kimi anlayışlar təsəvvür edilir.

Eyni samitlərin təkrarı yolu ilə ritm, ahəngdarlıq və poetizm, həmçinin cümlə və mətnədaxili anlayışlar bildirilməsi digər mənbələrdə də müşahidə olunur:

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

“Kitabi-Dədə Qorqud”da. “Xanlar xanı Bayındır xan yılda bir kərrə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı. Genə toy edib atdan ağyır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. Bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qızıl otaq, bir yerdə qara otaq qurdurmuşdu. Kimin ki, oğlu-qızı yoq, qara otağa qonurup, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisindən önünə gətirip, yer isə yesin, yeməzsə dursun getsin demişdi” [6, s.24].

Burada *q* samitinin iştirakı ilə nəsrin təhkiyə dili poetikləşib nəzm xarakteri kəsb edir, eyni zamanda mətnə kəskinlik, qətiyyətlilik, təhrikçilik anlayışını təsəvvür olunur.

Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də oxşar xüsusiyyətlər, demək olar ki, tamamilə yenilənmiş bir tərzdə çatdırılır: - *Belə əmiqizi, payın artıq olsun!.. Yetimdən yetimə pay düşməz, deyərlər. Sən yetim, mən yetim, o gəlin yetim, pəəh, ev deyil ha yetimxanadır* [9, s.54].

“O gündən dəllək Əbilnən bu camaatın arasından salam-kalam götürüldü. Bircə elə o hırıltı qaldı Əbili görən –görən hırıldadı, başını qırxdırmağa gələn hırıldadı, üzünü qırxdırmağa gələn hırıldadı” [9, s.645-646]; “Yetim Qulu onun nəyindən qorxurdu, niyə qorxurdu, o yazıq heç cürə başa düşə bilmirdi. Ancaq yetim Qulu elə sidq-ürəkdən qorxurdu ki, yazıq poçtalyon Səməd bundan da qorxmağa başladı” [9, s.467].

Ramiz Rövşəndən gətirilən bu nümunələrdə *y, t, h, q, x* samitləri elə ardıcıl düzümlə təkrarlanır ki, onların iştirak etdiyi müvafiq sözlərin özü sanki bir poeziya nümunəsindəki qafiyə təsiri bağışlayır. Başqa sözlə nəsrin təhkiyəsində eyni samitlərin təkrar işləndiyi hər bir sözün özü təkrarlığa uyğun daxili qafiyə yaradır. Bu da Ramiz Rövşən nəsrində poetik ənənəçiliyin yeni üslubdakı mənzərəsi kimi təəssürat yaradır.

Eynicinsli samitlərin təkrarı. Eynicinsli samitlər kimi eynicinsli samitlər də səs yuvasına və oppozisiya mövqeyinə görə müəyyən edilir. Belə ki, məsələn, dılarxası sırada kipləşən cingiltili *q* samiti ilə dılarxası novlu cingiltili *ğ*, novlu cingiltili *ğ* samiti ilə novlu kar *x* samiti (*q-ğ; ğ-x*) eynicinsli sayılır. Qədim mənbələrdə işlənən dılarxası kipləşən kar *k* samiti ilə *q* samiti (*k-q*) ilə eynicinsli sıraya daxil olur. Dilortası sırada *k-g, g-y*; dil-diş sırasında *t-d, ç-c, ş-j, s-z, l-n-r*; dodaq sırasında *p-b, b-v, b-m, f-v* samitləri oppozisiya üzrə eynicinsli tərkib yaradır. Bu sıraya daxil olmayan element *h* səsinə ibarətdir ki, o da daha çox *y* samiti ilə oppozisiya yarada bilir [12, s.149].

Qədim türk abidələrinin dilində, o cümlədən, sonrakı dövrə aid mənbələrdə samitlərin eynicinsliliyi üzrə növbələşməsi sayəsində ritmiklik, ahəngdarlıq, poetikliklə yanaşı daxili anlayış yaradılması faktları müşahidə edilir. Həmin ənənəçiliyin müasir dil mənzərəsinə aid nümunələri həmçinin, Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərinin dilində görmək mümkündür.

Qədim türk ədəbiyyatı nümunəsində müdriklik türküsinə aid bir bənddə *l, m, n, r* sonor samitlərinin növbələşərək ritm yaratmasını aşağıdakı bəndə aid misralarda görmək olur:

“Uluğunu tilər mən

Tavarın yülər mən

Tiləkini bular mən

Yılkin anqar ünlənür”

(Ululuq dilərim

Malla-dövlətlə qorunub

Diləyimə yetərim

İlxım ona sərf olunur) [2, s.114-115].

Bu bənddə *l, m, n, r* samitləri növbələşərək ritm yaratdığı kimi daxili arzu, istək, ümid, inam və istəyə nail olmaq anlayışı ümumiləşir. Ramiz Rövşənin nəsr əsərlərində də eynicinsli samitlərin ardıcıl təkrarı ilə geniş bir bədii mənzərə yaradılır: “*Amma o hekayələrdəki adamların hərəkətinə söz ola bilməz. Hamı hərəkətdədi; bu qovur, o qaçır, bu vurur, o yığılır,*

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

ot biçirlər, ev tikirlər, quyu qazırlar” [9, s.689]; “Həsən kişi ha gözlədi, Kəhər atdan məktub gəlmədi.

Sonra Əfrayılın qara kağızı gəldi.

Sonra İsmayılın qara kağızı gəldi.

Sonra İsrəflin qara kağızı gəldi.

Təkcə kəhər atın qara kağızı gəlmədi” [9, s.463].

“Yazığı titrətmə tutdu, titrəyə-titrəyə gedib yorğan-döşəyə girdi, o gündən day yorğan-döşəkdən qalxmadı. Aylar ötdü, Həsən kişinin qızdırması ötmədi. Dava qurtardı. Həsən kişinin naxoşluğu qurtarmadı” [9, s.464].

Göründüyü kimi, Ramiz Rövşənin hansı cümləsi varsa, hansı mikromətn üzrə təsviri varsa, orada fonetik elementlər qismindəki səslərin təkrarı bilavasitə poetizmə xidmət edir. Verilən cümlələrdəki *l-r*, *n-r*, *t-d* samitlərinin təkrarı ilə poetizm yaradılması bunun bariz təcəssümüdür. Bir sözlə, samitlərin təkrarı verilən cümlələrin təhkiyə-nəsr dilini şeir dilinə çevirir və onu cazibədarlıqla yaddaqalan edir. Dadlı bir təamın ləzzəti damaqdan silinmədiyi kimi həmin cümlələrin poetizmi də təsəvvürdən itmir.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаева А.А. Структурно-семантическая природа повторов в языках различных типологией. Журн:// Современные проблемы науки и образования. 2015, № 2-1; дата обращения: 20.08.2022: science.education.ru/ru/article/view.
2. Сəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, Az Ata. M., 2004, 322 s.
3. Дюзенли М.В., Сунть Эрью. Явление редупликации в русском и китайском языках: К постановке проблемы.// Материалы ежегодной международной конференции. 1-2 июня 2015 г; с. 43-51.
4. Əliyev S. Dastanyaratma: P.Mirabilin ingiliscəyə tərcüməsində “Dədə Qorqud kitabı”nın lingvo-poetik özəllikləri. Dərs vəsaiti. Bakı, Zəngəzurda Çap evi, 2021, 192 s.
5. Журавлев А.П. Фонетическое значение. Изд. Ленинградского Университета. 1974.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.
7. Левицкий В.В. Семантика и фонетика. Черновицы, Изд. Черновиц университета, 1973, 103 с.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I c., I h., Bakı, Nurlan, 2009, 568 s.; II c. II h., Bakı, Nurlan, 2009, 464 s.; IV c., Qədim türk yazısı abidələri. II h., Bakı, Elm və təhsil, 2010, 500 s.
9. Ramiz Rövşən. Nəfəs. Kitablار kitabı. (Şeir, nəsr, esse). Bakı, Qanun nəşr., 2006, 760 s.
10. Стеблева И.В. Древняя тюркоязычная литература// История всемирной литературы. В 8 томах. Москва, Наука, 1983-1994. Т. 2, 1984, с. 196-204.
11. Стеблева И.В. Стихи и время: litena.ru/books//item/foo/s00/2 0000037/sto 18.shtml.
12. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və Təhsil, 2013, 304 s.

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ ПОЭТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ФОНЕТИЧЕСКИХ ПОВТОРОВ В ПРОЗЕ РАМИЗА РОВШАН

Гасимова-Мустафаева Айшан Фазиль

Резюме

Фонетические повторы универсальны как генетическое явление во всех языках мира. В начальной информационной фазе фонетические повторы служили для усиления информации. По мере расширения информационной функции языка стала увеличиваться среда обработки фонетических повторов. На более поздних стадиях

DOI:10.30546/gdu.2023.234-240

функция фонетических повторов уже не ограничивается рамками обыденной информации. Фонетические повторы также были задействованы в процессе словотворчества и в оживлении эмоционального качества текста как необходимые элементы. Указанные особенности фонетических повторов находят свое яркое воплощение в языке древнетюркских письменных памятников, в том числе классических источников, фольклорных образцов, сформированных как жемчужины народной мысли с генетическим традиционализмом. Следует также отметить, что многогранная функция фонетических повторов, как универсального явления, продолжает свою традиционализм в языках, принадлежащих к разным типологиям. Поскольку азербайджанский язык имеет агглютинативную структуру, повторение фонетических элементов в этом языке происходит не только в рамках внутрисловного события, но носит просодический характер в соответствии с последовательным расположением грамматических элементов. То есть, чем больше расширяется словесный состав, тем больше увеличивается повторение фонетических элементов. Подобно тому, как просодический порядок фонетических элементов создает усиление в древнетюркских письменных памятниках, язык прозы Рамиза Ровши, который является одним из ярких образцов современной прозы, характеризуется созданием поэтического разнообразия уникальным и оригинальным способом.

PHONETIC REPETITIONS IN RAMIZ ROVSHAN'S PROSE LANGUAGE ANCIENT TURKISH POETIC TRADITION

Gasimova-Mustafayeva Ayshan Fazil

Summary

Phonetic repetitions are universal as a genetic phenomenon in all languages of the world. In the initial information phase, phonetic repetitions served to intensify information. As the informational function of the language expanded, the environment for processing phonetic repetitions began to increase. In the later stages, the function of phonetic repetitions is no longer limited within the framework of ordinary information. Phonetic repetitions were also involved in the process of word creation and in revitalizing the emotional quality of the text as necessary elements. The specified features of phonetic repetitions find their bright embodiment in the language of ancient Turkish written monuments, including classical sources, folklore examples formed as pearls of folk thought with genetic traditionalism. It should also be noted that the multifaceted function of phonetic repetitions, as a universal phenomenon, continues its traditionalism in languages belonging to different typologies. Since the Azerbaijani language has an agglutinative structure, the repetition of phonetic elements in this language is not only within the framework of an intraword event, but has a prosodic character in accordance with the serial arrangement of grammatical elements. That is, the more the word composition expands, the more the repetition of phonetic elements increases. As the prosodic order of phonetic elements creates intensification in ancient Turkish written monuments, Ramiz Rovsha's prose language, which is one of the clear examples of modern prose, is characterized by creating poetic variety in a unique and original way.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 19 iyun 2023-cü il tarixli iclasın 23 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 iyun 2023-cü il.